

УДК 929.52(477.54/62)“17-18”

**КОЗАЦЬКА ЕЛІТА СЛОБОЖАНЩИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – КІНЕЦЬ XVIII ст.)**

С. П. Потапенко

**(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, м. Київ)**

Подано загальний огляд історії козацької старшини Слобідських полків другої половини XVII – кінця XVIII ст. Проаналізовано походження, структуру, чисельність, етнічний склад, освітній рівень старшинського прошарку. З'ясовано, що, попри брак доказової бази з оприлюдненням “Жалувальної грамоти дворянству”, слобідська еліта була загалом безболісно інтегрована до імперського дворянства. Таким чином було досягнуто своєрідним балансом інтересів з Петербургом. У подальшому зміфологізоване козацьке минуле стало відправною точкою для модерного українського націєтворення.

Ключові слова: Слобідська Україна; еліта; козацька старшина; дворянство; інкорпорація; націєтворення.

Provides an overview of the history of the Sloboda cossacks regiments in the second half of the XVII – XVIII century. We have analyzed the origin, structure, size, ethnic composition, education level petty layer of the officers-stratum. It was found that, despite the lack of evidence of the publication «The Salaries Diploma for the Nobility» elite from the Sloboda was generally smoothly integrated into the imperial nobility. A peculiar balance of interests was reached with St. Petersburg. Later Cossack mythologized past was the starting point for the building of the modern Ukrainian nation.

Key words: Sloboda Ukraine; elite; Cossack officials; nobility; incorporation; national building.

Постановка проблеми. Історичне минуле нашої держави, як і її сьогодення, не можна уявити без регіону, що простягнувся на схід від Наддніпрянщини, – Слобідської України. На відміну від теренів, закозачених задовго до Української національної революції 1648–1676 рр. (Південна Київщина, Східне Поділля, Запорозжжя), Слобожанщина набула свого козацького обличчя від середини XVII ст. Це було пов'язано з десятиліттями національно-визвольних змагань, коли запекла політична боротьба і привнесені війною негаразди змушували українців мігрувати на схід у пошуках кращої долі. Колонізаційні потоки із Право- і Лівобережжя затопили Дике поле, на колишніх татарських сакмах постали містечка і села, закололися поля й загуділи пасіки. Однак постійна загроза татарських нападів змушувала бути готовими до відсічі. Так, у 1650–1680-х рр. сформувалися Слобідські козацькі полки: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський та Ізюмський¹. Нижче буде з'ясовано походження, структуру,

© С. П. Потапенко, 2015

¹ Данилевич В. Е. Время образования Слободских черкасских полков // Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому, его 30-летнему юбилею профессорской деятельности в Московском университете. – М., 1909. – С. 632–639; Юркевич В. Д. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини в часи Богдана Хмельницького. – К., 1932. – С. 128–134, 137–144; його ж. Харківський перепис р. 1660 (Перепис Слобожанщини Ф. Т. Пестрикова й С. С. Ушакова) // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1928. – Кн. 20. – С. 129–173; Маслійчук В. Л. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст. – Х., 2003. – С. 27–37; його ж. Балаклійський полк (1669–1677 рр.). – Х., 2005.

чисельність, етнічний склад та освітній рівень старшинського прошарку Слобідських полків. Також буде прикуто увагу до особливостей інкорпорації слобідської еліти до російського імперського соціуму в останній третині XVIII ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предметні дослідження слобідської козацької старшини як невід'ємної частини української еліти Ранньомодерної доби розгорнулися в останньому десятилітті XX ст. Піонерськими у цій сфері стали праці В. Маслійчука. Дослідник зосередив увагу на проблемах утворення і функціонування старшинського прошарку Слобідських полків і соціальної самоідентифікації старшин². Окремі розвідки вченого присвячено персональному складу і біографіям старшин³. Генеалогію й соціально-економічне становище слобідської гілки старшинсько-дворянського роду Алфьорових дослідив О. Алфьоров⁴. Становлення, розквіт і згасання роду Кондратьєвих у загальних рисах реконструював В. Комаров⁵, а генеалогію Квіток прослідковано А. Парамоновим⁶. Дисертаційне дослідження М. Михайліченка присвячено джерелам з історії слобідського дворянства⁷.

Мета статті полягає в тому, щоб із залученням широкого кола джерел, виявлених в українських і російських архівосховищах, подати загальний огляд історії козацької старшини Слобідських полків другої половини XVII – кінця XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Система козацької адміністрації, вибудована в Гетьманщині, була відтворена переселенцями у Слобідських полках (за винятком урядів гетьмана і генеральної старшини). Кожним полком керував полковник з полковою старшиною, а сотнями – сотники із сотенними урядниками. У другій половині XVII ст. ще зберігалися традиції козацького демократизму, зокрема виборність урядів. Із початком XVIII ст. вони сходять нанівець, а старшинська верства перетворюється на корпоративну спільноту, поєднану політичними й економічними інтересами, соціальною й національною самоідентифікацією та численними шлюбними зв'язками⁸.

---

² *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII – першої третини XVIII ст.; *його ж.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: “родинний клан” та досягнення соціального статусу // *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х., 2007. – С. 76–104.

³ *Його ж.* Козацька старшина Харківського слобідського полку 1654–1706 рр. – Х., 1999; *його ж.* Altera Patria: Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. – Х., 2004; *його ж.* Сумський полковник Герасим Кондратьєв // *Маслійчук В. Л.* Провінція на перехресті культур... – С. 158–173; *його ж.* Федір Хомич Краснокутський // Там само. – С. 244–255; *його ж.* Ілля Іванович Квітка – малознаний історик XVIII – початку XIX ст. // Там само. – С. 256–289.

⁴ *Алфьоров О. А.* Старшинський рід Алфьорових: генеалогія, соціально-політичне становище слобідської гілки другої половини XVII – початку XX ст. – Біла Церква, 2009.

⁵ *Комаров В. В.* Кондратьєвы. Род воинов и благотворителей. – Сумы, 2005.

⁶ *Парамонов А. Ф.* Історія роду Квіток. – Х., 2013.

⁷ *Михайліченко М. А.* Родовідна дворянська книга Харківського намісництва та матеріали, пов'язані з її укладанням, як джерело з історії слобідського дворянства : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. – К., 2011.

⁸ *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків...; *його ж.* Козацька старшина слобідських полків XVII–XVIII ст.: “родинний клан” та досягнення соціального статусу. – С. 76–103.

Вагому роль в “унормуванні” ієрархії козацьких урядів і засад їхньої ротації відіграла імперська влада, котра була зацікавлена в чітких, а значить, добре контрольованих і прогнозованих змінах у керівництві полків. Особливо помітна тенденція до бюрократизації полкового управління стала у другій половині XVIII ст., коли всі зміни мали бути погоджені Військовою колегією⁹.

На той час штат вищого керівництва кожного полку становив 9 осіб – полковник і 8 полкових старшин (обозний; суддя; старший, молодший полкові осавули; ротмістр; старший, молодший полкові писарі; хорунжий). На сотенному рівні керували 20–25 штатних сотників. Останнім допомагали сотенні урядники: отаман, сотенний хорунжий, два сотенні осавули, сотенний писар – у середньому 100–120 осіб на полк. Ще 3–5 полкових старшин і сотників перебували “понад комплект”, тобто мали відповідне звання, але формально не посідали в уряді (15–20 осіб на всі полки). Наближеною до старшин була група підпрапорних – аналог значкових товаришів Гетьманщини. Середня кількість підпрапорних у кожному полку становила 45–50 осіб.

Безпосередній зв’язок зі старшинським корпусом мала група нижчих службовців полкової канцелярії: канцеляристів, канцелярських писарів і писців. Служба в полкових канцеляриях, починаючи від цих посад, дозволяла вихідцям із нестаршинських кіл досягти високих старшинських урядів або одержати старшинські звання у відставку. Показовий приклад вихідців із козацької родини братів Івана і Федора Павловичів Тимошенків, які, здолавши один за одним кар’єрні щаблі в Ізюмській та Острогозькій полкових канцеляриях, досягли урядів полкових писарів¹⁰.

Списки всіх п’яти полків за 1762 р. інформують про 5 полковників; 37 “комплектних” і 4 “понадкомплектних” полкових старшин; 103 “комплектних” і 17 “понадкомплектних” сотників і 1 сотника на посаді молодшого полкового осавула; 2 поручиків на посадах сотників; 1 прапорщика на посаді сотника; 1 капітана на посаді сотника; 236 підпрапорних; 15 “комплектних” канцеляристів¹¹. А останній перелік служилих слобідських старшин за червень 1765 р. становив 408 осіб: 4 полковники¹², 38 полкових старшини, 114 сотників, 1 сотник і прапорщик, 2 поручики, 1 прапорщик, 1 капітан, 256 підпрапорних¹³.

Ротації козацьких урядовців здійснювалися згідно з принципами “старшинства” і “першості”. Ієрархія урядів (“лінія”) відповідно до їхнього “старшинства” виглядала так: по-перше, від найвищого до найнижчого – полковник, полкові старшини, сотники (також поручики або прапорщики), підпрапорні, канцеляристи; по-друге, в межах групи однакових урядовців – від того, хто одержав цей уряд найраніше (а отже, мав “першість” перед іншими, був “старшим”), поступово до того, хто цей уряд отримав найпізніше (“молодший”). “Старшинство” і “першість” впливали на “достоїнство” особи бути

---

⁹ Докладніше див.: *Потапенко С. П.* Обліково-статистичні джерела з історії козацької старшини Слобідської України (1757–1767 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни”. – К., 2009.

¹⁰ Еліта Слобідської України. Списки козацької старшини 60-х рр. XVIII ст. / пер. редм., упоряд. С. П. Потапенко. – К.; Х., 2008. – С. 47–145.

¹¹ Там само. – С. 167, 427.

¹² До переліку не потрапив ізюмський полковник Федір Краснокутський, оскільки на 1765 р. він перебував під слідством і був відсторонений від уряду.

¹³ Еліта Слобідської України. – С. 164–290.

підвищеною. Водночас обов'язковими складовими “достойнства” були грамотність; сумлінне ставлення до служби, складність і важливість виконаних службових завдань (“заслуга”); неперевбування під слідством (“у штрафах і пороках”). В окремих випадках до уваги бралось і походження особи (нащадки старшин мали “краще достойнство”). Недотримання принципів “старшинства” і “першості” під час призначення старшин на уряди заподіявало їм “образу”.

На 1760-ті рр. слобідська старшинська верства нараховувала близько півтори тисячі осіб – полкових старшин, сотників і підпрапорних та їхніх родичів чоловічої статі (“Відомості про старшин та їхніх дітей” інформують про 1373 особи)¹⁴. Близько 40 % з них (525 осіб) становили представники місцевого питомо старшинського середовища, а решта була вихідцями з нестаршинських кіл (823 особи). Серед останніх домінували відставні сотники, підпрапорні й відставні підпрапорні. Ці особи могли вважатися старшинами досить умовно, адже відповідні звання вони одержували у відставку, в дійсності відслуживши козаками чи у кращому випадку підпрапорними.

Тому не викликає подиву, що більшість ключових урядів (полковників, полкової старшини та сотників) посідали нащадки місцевих старшинських родів, як-от: Алфьорові, Авксентьєви, Захар'яшевичі-Капустянські, Жуки, Донці-Захаржевські, Кондратьєви, Ковалевські, Квітки, Красовські, Куколевські, Лесевицькі, Сошальські, Черняки, Щербини та ін. Ці роди нараховували чотири-п'ять поколінь, а засновниками їх були переселенці з Гетьманщини. Про своїх предків слобідські старшини пам'ятали і покликалися на їхні старшинські уряди, шляхетське походження й вірну службу з метою довести власну шляхетську гідність.

Отже, проблема, навколо якої ламають списи дослідники, стосується зв'язку козацької старшини (як Гетьманщини, так і Слобідських полків) з елітою попередніх століть – української шляхтою. Чи були шляхетські претензії старшини обґрунтованими? Чи козацькі урядники лише видавали бажане за дійсне? Поставити крапку в дискусіях могли б скрупульозні генеалогічні дослідження, проведені щодо кожного роду. Однак цей шлях не завжди можливий з огляду на значні документальні втрати, заподіяні в середині XVII ст. Утім, навіть попри непевність доказів, старшина вважала себе шляхтою і намагалася всіляко продемонструвати цей статус¹⁵. Найочевиднішим доказом слугували герби, запозичені з річпосполитської геральдичної системи (остання, своєю чергою, увібрала руську геральдичну традицію). Так, Донці-Захаржевські використовували поєднання з чотирьох гербових зображень: “Ружа”, “Колона”, “Китаврус” та “Урсин”. А герб Квіток мав шість частин: “Погоня”, “Стрім'я”, “Радван”, “Бонча”, “Шеліга” і “Рогаля”¹⁶. Водночас, коли поставало питання про уряди і пов'язані з цим вигоди, слобідські старшини охоче послуговувалися згаданими категоріями зі словника російської служилої практики: “достойнство”, “неудостойнство” “старшинство”, “першість”, “лінія”, “служба”, “заслуга”, “старший”, “молодший”, “пороки”, “брати”.

---

¹⁴ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр 115; Еліта Слобідської України. – С. 346–452.

¹⁵ Маслійчук В. Л. “Шляхетськість” слобідсько-українських козацьких старшин другої половини XVII – XVIII ст. (Ономастика, геральдика, “генеалогія”) // *Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті...* – С. 27–41.

¹⁶ *Однороженко О.* Українська руська еліта Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – К., 2011. – С. 330–341.

З останніх п'яти слобідських полковників один був вихідцем з козацтва (ізюмський Федір Краснокутський). Сумський полковник Роман Романов і охтирський Михайло Боярський були представниками місцевих старшинських родин, а двоє – острогозький полковник Степан Тев'яшов і харківський Матвій Куликовський – були нащадками іноземців, які свого часу осіли на Слобожанщині. З 38 полкових старшин 24 особи належали до місцевих старшинських родин, 9 осіб були вихідцями з козацтва, двоє походили з “канцелярських родин”, по одному – зі старшини Гетьманщини (Максим Горленський) та духовництва (Юхим Зашаловський). А про харківського полкового писаря Івана Романовського знаємо лише, що він певний час викладав у Харківському колегіумі.

Вихідці із нестаршинських кіл служили переважно сотниками і підпрапорними. З останнього складу сотників Слобідських полків 77 осіб були нащадками місцевих старшинських родин. Двоє (Іван Матюшинський та Іван Огронович) походили зі старшини Гетьманщини. 38 осіб були представниками козацтва, також були вихідці з духовництва (7 осіб), діти підпрапорних (5 осіб), відставних сотників (2 особи) та офіцерів регулярних військових формувань (2 особи).

Серед підпрапорних так само домінували нащадки місцевих старшинських родів – 141 особа з 256 (55,07 %). Ще 16,80 % (43 особи) припадало на представників козацьких родин; 13,67 % (35 осіб) – дітей під прапорних; 3,13 % (8 осіб) – вихідців із духовництва; 2,73 % (7 осіб) – дітей офіцерів регулярних військових формувань; 1,56 % (4 особи) – вихідців із купецтва й 1,17 % (3 особи) – дітей канцелярських службовців.

Хоча ядро старшинського загалу становили нащадки переселенців-українців, серед старшин були етнічні росіяни, греки, похрещені євреї, татари, молдавани. Згаданий острогозький полковник Степан Тев'яшов був онуком російського служилого стольника, воєводи на Бітюці Івана Івановича Тев'яшова¹⁷. Таке ж етнічне походження мали сотник Охтирського полку Іван Горлов¹⁸ та поручик Яков Перепьолкін, який очолював одну із сотень Сумського полку¹⁹. Греками були сотник Острогозького полку Петро Пужковський (Пушковський), підпрапорні Харківського полку Василь Персіянинов й Ізюмського Михайло Греков, а також відставні сотник Іван Анастасієв і його брат підпрапорні Федір Анастасієв, сотники Ілля Черкес та Юрій Башнаков²⁰. Похрещеним євреєм був підпрапорний Ізюмського полку Андрій Меєр²¹. Із татар чи черкесів походив острогозький обозний Федір Татарчуков: його дід потрапив до російського полону під час Чигиринських походів 1677–1678 рр., хрестився (його хрещеним батьком став перший сумський полковник Герасим Кондратьєв) і служив полковим хорунжим у Сумському полку²². З молдаван походив харківський полковник Матвій Куликовський і сотник Ізюмського полку Павнатій Ємандія²³.

---

¹⁷ Еліта Слобідської України. – С. 164; *Маслійчук В. Л.* Козацька старшина слобідських полків... – С. 162.

¹⁸ Еліта Слобідської України. – С. 275, 401.

¹⁹ Там само. – С. 195, 381.

²⁰ Там само. – С. 243, 258, 428, 451–452; *Маслійчук В. Л.* Цікава звістка про греків у Харкові 60-х рр. XVIII ст. // *Провінція на перехресті культур...* – С. 45–49.

²¹ Еліта Слобідської України. – С. 233.

²² ЦДІАК України. – Ф. 1817. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 62; Еліта Слобідської України. – С. 420.

²³ Еліта Слобідської України. – С. 128–129; 229–230.

Важливо, що слобідський старшинський загал як старше покоління, так і молодь, був освіченим. Адже освіченість слугувала одним із неодмінних атрибутів шляхетськості. Частка неграмотних старшинських дітей була невисокою: серед дітей ізюмської старшини – 11,49 % (10 із 87 осіб), острогозької – 15,27 % (22 зі 144 осіб), охтирської – 6,94 % (10 зі 144 осіб), сумської – 4,80 % (5 зі 105 осіб). Відсутність систематичності в освіті фіксується у родинах відставних сотників, котрі, як зазначалося, переважно не належали до спадкових старшинських родин. Середній вік осіб, які вчилися основам грамоти, був 7–14 років, хоча окремі починали навчатися в 5–6 і навіть 4 роки. Чимало старшинських нащадків у віці 12–16 років навчалися в Харківському колегіумі. Син сотника Сумського полку Івана Пустовойтова Василь здобував освіту в Московському університеті²⁴, а син охтирського полкового судді Олексія Кобеляцького Степан – у Сухопутному шляхетському кадетському корпусі²⁵.

“Довге” XVIII ст. в історії Європи – це час “просвітлених” монархів і зміцнілої центральної влади, котра “наглядала і карала” значно ефективніше за своїх попередників. Російська імперія у цьому сенсі – не виняток, радше навпаки. Побудову “добре організованої поліцейської держави”, започатковану Петром I на старті століття, під його завісу в загальних рисах завершила Катерина II, стираючи регіональні особливості й уніфікуючи соціальну структуру імперського соціуму. Для українських козацьких автономій (Гетьманщини, Війська Запорозького Низового, Слобідських полків) місця в імперії не лишалося. У випадку Слобожанщини впроваджувати урядову політику в життя було призначено прем’єр-майора лейб-гвардії Ізмайлівського полку Євдокима Щербініна (1728–1783). Людина честолобна й ініціативна, він уміло маневрував, вживаючи непопулярних заходів і підсолоджуючи пігулку економічними реверансами в бік слобідської старшини.

Полково-сотенний устрій Слобожанщини було знищено згідно з доповіддю сенаторів Якова Шаховського, Микити Паніна та Адама Олсуф’єва, представленою Катерині II і затвердженою імператрицею 16 грудня 1764 р. У доповіді наголошувалося на “непорядках” у полках і зубожінні козаків, зарадити чому можна було лише переведенням їх на регулярну основу, ліквідувавши інші місцеві особливості²⁶.

Реформи зачепили три основні сфери: адміністративну, військову й соціальну²⁷. Як згадувалося вище, було утворено Слобідсько-Українську губернію у складі чотирьох провінцій (Ізюмської, Острогозької, Охтирської і Сумської) та шести комісарств “Харківського відомства”. Новостворену адміністративну систему очолив губернатор і губерньська канцелярія. Воеводам і провінційним канцеляріям підпорядковувалися провінції, а комісари і комісарські правління керували найнижчою ланкою (комісарствами).

Цікаво, що всі ключові посади (губернатора, двох його товаришів і воевод) було віддано особам із-поза Слобожанщини. Водночас місцевих старшин не було цілковито усунуто від управління. Навпаки, цивільна служба відкривала перед ними можливість кар’єрного зростання. Старшину залучали на низовому (комісарські правління) і серед-

---

²⁴ Там само. – С. 298, 353.

²⁵ Там само. – С. 306.

²⁶ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. 16. – С. 1003–1007.

²⁷ Там же. – Т. 17. – С. 74–75, 77, 133–136, 153–156, 181–189, 194–195.

ньому (воєводські канцелярії) рівнях. Так, протягом 1765–1767 рр. із 33 осіб на комісарських посадах 30 були колишніми козацькими урядовцями. А декому вдалося досягти значніших висот. Приміром, воєводськими товаришами служили згадуваний уже острогозький обозний Федір Татарчуков, колишні полкові судді Семен Любашевський і Олександр Парафієвський та охтирський обозний Василь Боярський. Понад те, в 1768 р. Степана Тев'яшова було призначено губернаторським товаришем, а за кілька років – острогозьким воєводою. Але це був радше виняток²⁸.

Слобідські козацькі полки як військові одиниці було розформовано. Натомість створено п'ять однойменних гусарських полків. Переформування затяглося майже на рік²⁹. Упродовж літа 1765 р. із колишніх полкових канцелярій через Комісію для утворення Слобідсько-Української губернії, а з вересня 1765 р. через Слобідсько-Українську губернську канцелярію до Експедиції формування гусарських полків надходили списки слобідських старшин, підпрапорних і козаків. Однак відчувався брак кадрів. Ще у грудні з Експедиції повідомляли про недобір 70 гусар в Ізюмський, 102 – Харківський, 53 – Острогозький, 119 – Охтирський, 41 – Сумський полки³⁰. Гусари тікали, а щойно призначені вахмістрами і ротними квартирмейстерами підпрапорні писали чолобитні з проханням про відставку. Взагалі ситуація з підпрапорними була не найкращою. Вони мали сформувати штат молодших офіцерів новостворюваних полків, але особливого бажання, схоже, не мали³¹.

Про те, що продовження служби чи вихід у відставку козацької старшини було справою непросту, свідчать численні списки старшин за 1765–1767 рр. щодо того, хто з них міг бути зарахованим до гусарських полків, а хто – ні³². Зокрема, згідно з розпорядженням Євдокима Щербініна від 10 січня 1766 р., продовжити військову службу з “регулярними” чинами мали 39 колишніх полкових старшин і сотників³³. А ті, хто виходили у відставку, отримували обер-офіцерські чини, що давало їм право на здобуття спадкового дворянського статусу. Інакше кажучи, військова і цивільна служба та пов'язані з нею умови долучення до дворянства слугували чи не найголовнішим інтегративним засобом, застосованим Петербургом до слобідської старшини.

Соціальні зміни більшою мірою зачепили рядове козацтво. Якщо статус старшини впродовж двох десятиліть після 1765 р. лишився невизначеним, то рядове козацтво одразу ж було зведено до становища державного селянства, обкладеного подушним. Відтепер колишні козаки іменувалися “військовими обивателями”, хоча й зберігали традиційні економічні привілеї: право на володіння займанщинами, вільне винокуріння, промисли і торгівлю³⁴. Перерахованими привілеями широко користувалася і колишня

---

²⁸ *Потапенко С. П.* Канцелярські установи Слобідської України другої половини 60-х рр. XVIII ст.: особливості функціонування та персональний склад службовців // Наукові записки : збірник праць молодих вчених та аспірантів. – 2009. – Т. 18. – С. 5–22.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1815. – Оп. 1. – Спр. 1, 5, 6, 27, 33.

³⁰ Там само. – Спр. 57, 98, 103, 106, 202, 206.

³¹ Там само. – Спр. 2, 106, 153.

³² Там само. – Спр. 147, 175, 178, 188, 197, 201, 212.

³³ Там само. – Спр. 34. – Арк. 25–32.

³⁴ *Склокін В. В.* Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765–1798 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України”. – Х., 2009.

старшина, однак подушне проклало першу чітку межу між нею і рядовими козаками. У такий спосіб статус слобідської еліти уподібнювався до статусу російського дворянства.

Наступний важливий крок у напрямі інкорпорації старшини було зроблено протягом 1766–1769 рр. Це пов'язано з діяльністю Комісії Нового Уложення, скликаної Катериною II з метою оновити законодавство Російської імперії. Три основні стани кожної губернії – дворянство, міщани та державні селяни – мали обрати представників (депутатів), надати їм “наказ” із переліком потреб і пропозицій та відправити до Москви для участі в роботі генерального зібрання.

У Слобідській Україні не було офіційно визнаного дворянства. Однак це не завадило Євдокимові Щербініну розіслати ордери до підпорядкованих воєвод і комісарів із наказом організувати вибори серед колишньої старшини. Його головною вимогою було провести все “належно, з поштивістю, тишею і мовчанням”³⁵. Рекомендованої процедури загалом було дотримано, і в березні 1767 р. депутатів обрали³⁶. Ними стали Матвій Куликовський від харківських, Степан Тев’яшов від острогозьких, Василь Боярський від охтирських, Андрій Кондратьєв від сумських та Іван Заруднев від ізюмських дворян і старшин. Чотири особи з п’яти (окрім відставного майора Заруднева) були представниками місцевої старшини. У Москві вони були потрактовані нарівні зі “справжніми” дворянами з внутрішніх російських губерній³⁷.

Українським важливим аспектом є зміст “наказів” слобідської старшини. Найстисліше їх можна охарактеризувати як цілковито лояльні до імперської влади. В них годі шукати натяків на жаль із приводу ліквідованої автономії. Натомість подано прохання підтвердити економічні привілеї та заборонити вільний перехід підданих від одного власника до іншого. Острогозькі старшини навіть наважилися підняти питання про свій статус: “Просимо здійснити наше благополуччя усемилостивішим пожалуванням дворянської гідності з найменуванням теперішніх старшин і таких підпрапорних, чиї діди служили на старшинських урядах, шляхтичами Слобідської губернії”³⁸.

Проблема унормування станової належності слобідської еліти була тісно переплетена з потребою впорядкування майнових прав, передовсім права власності на землю. Протягом першої половини XVIII ст. старшина активно примножувала маєтності, зловживаючи владою і захоплюючи козацькі ґрунти. Це було використано імперською владою як підстава для ліквідації слобідського козацтва. Однак позбавляти колишніх козацьких урядовців нажитого добра Петербург не збирався. Навпаки, в 1765 р. при губернській канцелярії було відкрито Вотчинний департамент, де всі фактичні земельні володіння можна було легалізувати і закріпити у спадкову власність. І старшина негайно такою можливістю скористалася³⁹. Остаточну крапку в оформленні поземельних

---

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 370. – Арк. 3 зв.

³⁶ Там само. – Спр. 314, 369, 370, 478.

³⁷ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 110. – Ч. 1–3.

³⁸ Депутатские указы и всеподданнейшие челобитные от дворян Слободской Украинской губернии // Сборник Императорского Русского исторического общества. – 1889. – Т. 68. – С. 300.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 785. – Оп. 1. – Спр. 2, 7, 19, 84, 106, 148, 158 тощо.

прав і відокремленні старшинського землеволодіння від козацького було здійснено під час Генерального межування у 1780-х рр.⁴⁰

На той час питання соціального статусу також вирішилося. Це було пов'язано із даруванням Катериною II 21 квітня 1785 р. “Жалуваної грамоти дворянству” – законодавчого акта, котрий ознаменував завершення формування російського дворянства як найвищого стану імперського суспільства з винятковим набором прав: володіти землею і кріпаками; бути звільненими від подушного, тілесних покарань і обов'язкової державної служби; мати корпоративні органи⁴¹.

“Жалувана грамота” запроваджувала “Родовідні книги” як єдині офіційно визнані переліки спадкових дворян кожного намісництва. “Родовідна книга” містила шість частин, куди записували такі категорії дворян: перша – роди, які отримали спадковий дворянський статус унаслідок дарування монархом диплома, герба чи печатки впродовж останніх ста років; друга – роди військового дворянства (починаючи від обер-офіцерських чинів); третя – так зване “восьмикласне дворянство”, здобуте на цивільній службі; четверта – іноземне дворянство; п'ята – титуловані роди (князі, графи, барони); шоста – так звані “давні благородні дворянські роди” з понад столітньою історією. Останні три категорії вважалися найпрестижнішими.

Першу “Родовідну книгу” Харківського намісництва було укладено протягом 1786–1796 рр.⁴² До неї записано 1272 родини. Принаймні, 632 із них (або 49,69 %) належали до слобідської старшини. Решта були вихідцями з внутрішніх російських губерній і Балкан, які придбали маєтності на Слобожанщині. Розподіл слобідських старшинських родин за частинами такий: перша – 61,04 % (47 родин із 77), друга – 50,07 (333 родини із 665), третя – 44,90 (88 родин зі 196), четверта – 33,82 (23 родини із 68), п'ята – 0 (жодна родина із 3), шоста – 53, 61 % (141 родина з 263).

Про що свідчать ці цифри? По-перше, вони доводять, що більшості слобідських старшинських родів не вдалося довести своє питоме шляхетське коріння з давніх часів до середини XVII ст. Тому вони потрапили до перших трьох частин “Родовідної книги”. По-друге, жодна родина не отримала аристократичного титулу, але деяким вдалося довести своє іноземне походження. Водночас практично кожен п'ятий рід навів докази походження від давніх шляхетних предків і, як наслідок, отримав запис у шостій частині.

Зважаючи на адміністративно-територіальні зміни, частина старшинських родів зі Слобожанщини була записана до “Родовідних книг” сусідніх губерній. Зокрема, в книзі Воронежської губернії зафіксовано 161 родину, з них 70 – у першій частині, 47 – другій, 17 – третій, 5 – четвертій і 22 – шостій⁴³. Книга Курської губернії за 1786–1797 рр. уміщує інформацію про 47 слобідських родин, зокрема 5 – у першій частині, 10 – другій, 4 – третій і 28 – шостій⁴⁴. Нарешті, 13 родин потрапило до “Родовідної книги” Орловської губернії: 3 – до першої, 3 – до другої та 13 – до шостої частин⁴⁵.

---

⁴⁰ РДАДА. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 203, 235, 1913, 1918, 1923, 1934, 1935 тощо.

⁴¹ ПСЗ. – Т. 22. – С. 344–358; *Томсинов В. А.* Грамота на права, вольности и преимуществва благородного российского дворянства: ее истоки, содержание и значение // *Законодательство императрицы Екатерины II. 1783–1796 годы / сост. и авт. вс. ст. В. А. Томсинов.* – М., 2011. – С. XI–XL.

⁴² Російський державний історичний архів. – Ф. 1343. – Оп. 51. – Спр. 543–548.

⁴³ Там само. – Спр. 66–67.

⁴⁴ Там само. – Спр. 132–135.

⁴⁵ Там само. – Спр. 419–421.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, 859 родин слобідських старшин було нобілітовано наприкінці XVIII ст. Інтеграція старшини Слобідських полків до імперського соціуму може бути означена як “м’яка” соціальна трансформація, що ґрунтується переважно на економічних підставах. Зі скасуванням козацької автономії у 1764–1765 рр. слобідська еліта втратила політичну вагу, однак її соціально-економічні позиції зміцніли. Між локальною верхівкою та імперським центром було досягнуто своєрідного балансу інтересів. Цей взаємовигідний контракт надавав колишній старшині гарантії високого соціального статусу і забезпечував її лояльність до політики влади. Однак “козацький міф”⁴⁶ продовжував циркулювати в старшинському середовищі надалі, заклавши підвалини модерного українського націєтворення.

---

⁴⁶ Rudnytsky I. L. *Essays in Modern Ukrainian History* / Ed. by Peter. L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987; Plokhy S. *The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires*. – New York, 2012.